

समाजसंस्कारे आर्यसमाज तथा स्वामी दयानन्द सरस्वती

(samājasamskāre āryasamāja tathā svāmī dayānanda sarasvatī)

Sampa Sarkar

Assistant Professor

Bijoy Krishna Girls College, Howrah, West Bengal, India.
E-mail ID: ssampa915@gmail.com

Abstract: Swami Dayananda Saraswati is one of the foremost pioneers of modern India's social reform and progressive religious thought. Emerging as a response to the impact of Western Education and Christian missionaries, Dayananda appeared to remove the social life of India from decay and unconsciousness. He launched an unprecedented nationwide purification movement to free the Hindu society of that time from all kinds of superstitions and guide them to the traditional Vedic path. Swami Dayananda Saraswati was a great revolutionary and social reformer. He established the **Arya Samāj** to convey the elevated standards and essential messages of the Vedic tradition to the times and circumstances. The **Arya Samāj** was able to bring various cultures to Indian society. He was the first to present the concept of “**Swarāj**” as “**India for Indians**”. Later, contemporary freedom fighters like Lokmanya Tilak adopted this idea. Swami Dayananda tried to revive Vedic jurisprudence. His main objective to make human life pleasant in all its forms was to prepare the knowledge prescribed in the Vedas to the entire human race. In this paper, I will discuss the contribution of Swami Dayananda Saraswati to the social reformer movement.

Keywords: Dayananda Saraswati, Swarāj, Arya Samāj, Vedic Tradition.

शोधसारः — वर्तमानकाले भारतवर्षस्य समाजसंस्कारस्य प्रगतिशीलधर्मचिन्तनस्य च अग्रणीषु अन्यतमः अस्ति स्वामी दयानन्द सरस्वती। पाश्चात्यशिक्षायाः, ईसाईप्रचारकाणां च प्रभावेन भारतस्य सामाजिकजीवनं क्षयस्य अचेतनायाः च दूरीकर्तुं दयानन्दः प्रादुर्भूतः। तस्मिन् कालस्य हिन्दु समाजस्य सर्वविधः अन्धविश्वासेभ्यः मुक्तिं कृत्वा पारम्परिकवैदिकमार्गं मार्गदर्शनाय तेन अपूर्वं राष्ट्रव्यापी शुद्धिकरण-आन्दोलनं कृतम्। स्वामी दयानन्द सरस्वती महान् क्रान्तिकारी समाजसंस्कारकः आसीत्। सः वैदिकपरम्परायाः उन्नतमानकां अत्यावश्यक-सन्देशान् च कालपरिस्थितिं सम्बद्धान् कर्तुं आर्यसमाजस्य स्थापनां कृतवान्। आर्यसमाजः भारतीयसमाजस्य विविधानि संस्काराणि आनयितुं समर्थः अभवत्। सः एव प्रथमवारं “स्वराजः”- इति अवधारणां “भारतीयानां कृते भारतम्” – इति रूपेण प्रस्तुतवान्। अनन्तरं लोकमान्य तिलकः इत्यादयः समकालीनाः स्वातन्त्रसेनानीः एतत् विचारं स्वीकृतवन्तः। स्वामी दयानन्दः वैदिकन्यायशास्त्रस्य पुनरुत्थापनस्य प्रयासं कृतवान्। मानवजीवनं सर्वरूपेण सुखदं

कर्तुं तस्य मुख्य उद्देश्यं आसीत् वेदविहितस्य ज्ञानस्य समग्रमानवजातेः समक्षं सज्जीकरणम्। अस्मिन् शोधपत्रे अहं स्वामी दयानन्द-सरस्वत्याः समाजसंस्कारक-आन्दोलने योगदानस्य विषये चर्चा करिष्यामि।

कूटशब्दाः — दयानन्द सरस्वती, स्वराजः, आर्य समाजः, वैदिकपरम्परा

उपोद्धातः —

स्वामी दयानन्दः सरस्वती भारतस्य धार्मिकनेता इत्यस्मात् अधिकः समाजसंस्कारः आसीत्, यः भारतीयसमाजस्य उपरि गहनं प्रभावं त्यक्तवान्। ऊनविंशः शताब्द्याः उत्तरार्धे उत्तर तथा उत्तरभारतेषु ईसाई मिशनरीणां वर्धमान-प्रभावात् हिन्दुधर्मस्य अस्तित्वस्य रक्षणार्थं पुनर्जागरण-आन्दोलनानि उत्पन्नानि। सः आर्यसमाजस्य स्थापनां कृतवान् यत् भारतीयानां धार्मिकानुभूतौ परिवर्तनम् अनयत्। सः मूर्तिपूजायाः च शून्यसंस्कारस्य विरुद्धं कृत्वा स्वमतानि अभिव्यक्तवान्। सः उक्तवान् यत् स्त्रीणां वेदपठनस्य अनुमतिः नास्ति इति मानवनिर्मितम्। सः भारतीयछात्राणां कृते समकालीन आङ्ग्लशिक्षायाः सह वेदज्ञानं च पाठयन् अद्यतनपाठ्यक्रमं प्रदातुं आङ्ग्लवैदिकविद्यालयानाम् आरम्भं कृत्वा शिक्षाव्यवस्थायाः सम्पूर्णं परिष्कारं आनयत्। यद्यपि सः कदापि प्रत्यक्षतया राजनीतिषु न प्रवृत्तः तथापि भारतस्य स्वतन्त्रसंघर्षे कतिपायानां राजनैतिकनिरीक्षणं प्रेरणास्तोत्रः आसीत्। महर्षि इति उपनाम तस्मै दत्तः, सः आधुनिकभारतस्य निर्मातृषु अन्यतमः इति मन्यते।

दयानन्द-सरस्वत्याः जीवनस्य रेखाचित्रम्—

दयानन्दस्य जन्म १८२४ तमे वर्षे काथियावारस्य मौरवी राजस्य टोनकरः नगरे रूढिवादीब्राह्मणपरिवारे अभवत्। तस्य पितुर्नाम कर्षणजी तिवारी आसीत् यः शिवमन्दिरस्य पुरोहितरूपेण कार्यं करोति स्म। दयानन्दस्य बाल्यकालस्य नाम मूलशङ्करः तिवारी आसीत्। पितुः प्रेम्णा परिचर्यायां दयानन्दः बाल्यकालात् एव वेद-संस्कृतव्याकरण-संस्कृतभाषायां च प्रवीणतां प्राप्तवान्। यथा जीवनस्य चत्वारि साधारणदृश्यानि दृष्ट्वा गौतमः बुद्धः अभवत्, तथा दयानन्दस्य जीवनशैली एतस्याः घटनायाः अनन्तरं परिवर्तिता। यदा सः चतुर्दशवर्षीयः आसीत् तदा सः शिवरात्रिदिने परिवारस्य अन्यैः सदस्यैः सह उपवासं कृतवान्। रात्रौ शिवपूजां कृत्वा परिवारस्य अन्यैः सदस्याः निद्रां कर्तुं प्रवृत्ता परन्तु मूलशङ्करः सजगः एव आसीत्। स ददर्श मूषकं शिवस्य नैवेद्यं भक्षयति। एतां घटनां दृष्ट्वा सः चिन्तयति एतस्य शिवस्य मूर्तिः वास्तविकः ईश्वरः भवितुं न अर्हति। यदा मूर्तिः तस्याः कृते हविं रक्षितुं न शक्नोति स्म, तदा सा कदापि सर्वं जगत् रक्षितुं न शक्नोति स्म। सः मूर्तिपूजायाः व्यर्थतायाः विषये निश्चयं प्राप्तवान्। एतेन अनुभवेन तस्य अन्तःकरणं जागरितम्। तस्य पिता तस्य स्वतन्त्रचित्ते प्रतिबन्धं स्थापयितुं विवाहद्वारा पारिवारिकजीवने सम्मिलितुं प्रयासं कृतवान्। दयानन्दः कुलजीवनस्य बन्धने प्रविष्टुं न

इच्छति स्म। १८६१ तमे वर्षे मथुरानगरे दयानन्दः स्वामी बृजानन्दस्य सम्पर्कं प्राप्तवान्। सः तस्य शिष्यं भूत्वा प्राचीनधर्मसाहित्यस्य, विविध पौराणिकपुस्तकानां, संस्कृतव्याकरणग्रन्थस्य च अध्ययनं कृतवान्। सः ज्ञानं उपलब्धिं च प्राप्तवान्। मूलशङ्करः दयानन्दसरस्वती भूत्वा गुरोः निर्देशने वेदसन्देशस्य प्रसाराय, रूढिवादी हिन्दुधर्मस्य दोषपूर्णानां परम्परानां विरुद्धं युद्धाय समर्पितवान्। स्वजीवनस्य लक्ष्यं पूर्णं कर्तुं सः १८७५ तमे वर्षे एप्रिल-मासस्य १० दिनाङ्के मुम्बई-नगरे आर्यसमाजस्य स्थापनां कृतवान्। दयानन्दः स्वस्य जीवनम् आर्यसमाजस्य शाखानां स्थापनां च विभिन्नस्थानेषु व्यतीतवान्।

दयानन्दः सरस्वती तथा आर्यसमाजः —

ब्राह्मधर्मस्य आदर्शः कठोर एकेश्वरवादः आसीत्। ते मूर्तिपूजां न स्वीकुर्वन्ति स्म। आदर्शानाम् एकतायाः कारणात् दयानन्दः ब्रह्मसमाजस्य विषये अतीव रुचिं प्राप्य भारते सामाजिकधर्मसंस्कारकार्यं संयुक्तरूपेण कर्तुं संकल्पितवान्। बहुधा ब्रह्मसमाजस्य प्रभावात् दयानन्दः स्वस्य आन्दोलनस्य सुदृढीकरणाय १८७५ तमे वर्षे वर्तमानकालस्य मुम्बईनरे आर्यसमाज इति संस्थां स्थापितवान्। वैदिकादर्शः भूत्वा अपि ब्रह्मसमाजः पृथक् धर्मरूपेण स्थापितः। आर्यसमाजस्य जनाः सम्पूर्णतया वेदान्ताः आसीत्। भारतीयसमाजं हिन्दुधर्मं च अन्धविश्वासात् मुक्तं कृत्वा प्राचीनभारतस्य गौरवपूर्णपरम्पराः पुनः आनयितुं तेषां उद्देश्यम् आसन्। तस्मिन् समये ईसाई पुरोहितेन अपप्रचारेण हिन्दुधर्मं हीनम् इति अवगम्य अनेके हिन्दुजनाः स्वधर्मं परित्यक्तवन्तः। स्वामी दयानन्दः ईसाईजनानाम् अस्य दुरुपयोगस्य निवारणाय विविध तर्काणां व्याख्यानां च विश्लेषणं कृत्वा हिन्दुधर्मस्य श्रेष्ठतां सिद्धवान्।

आर्यसमाजस्य दशः सिद्धान्ताः —

‘आर्यसमाज’ इति वाक्यस्य अर्थः ‘कुलीनाः’। आर्यसमाजे दशः सिद्धान्ताः सन्ति। यथा—

- ◆ ईश्वरः सर्वशक्तेः ज्ञानस्य स्रोतः अस्ति।
- ◆ ईश्वरः सनातनः सत्यः सर्वगतः पवित्रः सर्वज्ञः सर्वशक्तिमानः सृष्टेः कारणं च। स एव पूजनीयः।
- ◆ वेदः सत्यं ज्ञानस्य पुस्तकम् अस्ति। अत एव वेदपठनं परोपदेशनं च सर्वेषां आर्याणां परधर्मः।
- ◆ सत्यं स्वीकुर्वन् अनृतं च निराकर्तुं सदा सज्जाः भवन्तु।
- ◆ किमपि कार्यं कर्तुं पूर्वं सम्यक् रूपेण धर्माधर्मस्य विचारं करणीयम्।
- ◆ प्रत्येकं मानवं शारीरिक-सामाजिक-आध्यात्मिक विकाशाय कार्यं कर्तव्यम्।
- ◆ सर्वैः सह न्यायेन, प्रेम्ना, पुण्येन च व्यवहारः करणीयः।
- ◆ ज्ञानप्रकाशनप्रसाराय अन्धकारं दूरीकरणीयम्।

- ♦ स्वस्य उन्नतिं न तुष्टं कुर्यात् किन्तु परस्य उन्नतये: प्रयत्नः करणीयः।
- ♦ समाजस्य हिताय स्वस्य रुचिः, व्यक्तिगतसुखानि च त्यक्तव्याः भवन्ति।

आर्यः समाजस्य सदस्यान् तीर्थयात्रा, पशुबलिदानं, मन्दिरेषु दानं, पुरोहितानुष्ठानम् इत्यादीनि कार्याणि निन्दितुम् आज्ञापयति। आर्यसमाजः न केवलं भारतीयमानसस्य आध्यात्मिकपुनर्निर्माणार्थं कार्यं कृतवान्, अपितु विविधसामाजिकसमस्यानां निराकरणाय अपि कार्यं कृतवान्। एतेषु विधवापुनर्विवाहः, स्त्रीशिक्षा च महत्त्वपूर्णाः सन्ति। महर्षि दयानन्दः बालिकाशिक्षायाः महत्त्वस्य प्रचारं कृत्वा बालविवाहस्य विरोधं कृतवान्।

समाजसंस्कारे दयानन्दसरस्वती तथा आर्यसमाजः —

स्वामी दयानन्दः मन्यते यत् हिन्दुधर्मः अन्धविश्वासैः परिपूर्णः। प्रकृत हिन्दुधर्मं स्थापनाय वेदानाम् अवलम्बनं करणीयं इति उपदेशं सः दत्तवान्। सः सम्पूर्णतया भारतीयदर्शनस्य आधारेण स्वमतस्य प्रचारं कृतवान्। समाजसंस्कारे, धर्मसंस्कारे, शिक्षासंस्कारे च तस्य अवदानम् अतुलनीयम्। एतेषु विषये निम्ने वर्णितम् अस्ति—

- **समाजसंस्कारः** — विविधसामाजिकक्षेत्रेषु आर्यसमाजस्य अपि भूमिका अस्ति। यथा— क) स्वामी दयानन्दः आचारस्य दश सिद्धान्तान् प्रवर्तयति स्म। ख) आर्यसमाजस्य सदस्याः बहु उत्साहेन सामाजिकदोषाणां असमानतायाः च विरुद्धे संघर्षं कृतवन्तः। ग) स्त्रीशिक्षायाः विस्तारं कृत्वा समाजे महिलानां स्थितिं स्थापयितुं तेषां विशेषः उद्देश्यः आसीत्। घ) जनमनसि आत्मसम्मानं विश्वासं च प्रवर्तयितुं प्रयतन्ते। ङ) आर्यसमाजस्य एकः महत्त्वपूर्णः कार्यक्रमः शुद्धि आन्दोलनः आसीत्। स्वामी हिन्दुधर्मान्तं निवारयितुं नाममुखी समारोहस्य आरम्भं कृतवान्। सः समाजे विधर्मीणां प्रभावं निवारयित्वा भारते “एकं राष्ट्रं एकं धर्मं” च स्थापयित्वा देशस्य एकीकरणं कर्तुम् इच्छति स्म।
- **धर्मसंस्कारः** — स्वामी दयानन्दः प्रवचनं कृतवान् यत् वेदाः ईश्वरस्य वचनं, वेदाः अमोघाः, सर्वज्ञानस्य स्रोतः च सन्ति। सः हिन्दुधर्मे मूर्तिपूजा-बहुदेवतादि संस्कारस्य विरोधं कृतवान्। सह वदति यत् ईश्वरस्य समीपं गन्तुं सर्वेषां अधिकारः अस्ति। अतः सः मनुष्यान् वेदम् अनुसरणं कर्तुम् उपदिशति।
- **शिक्षासंस्कारः** — आर्यसमाजः न केवलं भारतीयमानसस्य आध्यात्मिकपुनर्निर्माणार्थं कार्यं कृतवान्, अपितु विविधसामाजिकसमस्यानां निराकरणाय अपि कार्यं कृतवान्। एतेषु विधवापुनर्विवाहः, स्त्रीशिक्षा च महत्त्वपूर्णाः सन्ति। महर्षि दयानन्दः बालिकाशिक्षायाः महत्त्वस्य प्रचारं कृत्वा बालविवाहस्य विरोधं कृतवान्। स्वामी दयानन्दस्य अननुगामिनः पश्चात् पाश्चात्य-शिक्षाप्रसाराय अनेकानि विद्यालयानि महाविद्यालयानि च स्थापितवन्तः। तेषाम् उपक्रमेण लाहोर-नगरे दयानन्द-आङ्गल-वैदिक-महाविद्यालयस्य स्थापना अभवत्।

दयानन्द-सरस्वत्याः अवदानम्—

दयानन्दः धर्मान्तरितानां हिन्दुनां स्वधर्मं प्रति आनेतुं, विपक्षिणां हिन्दुधर्मे परिणतुं च शुद्धि-आन्दोलनस्य आरम्भं कृतवान्। फलस्वरूपं यथा सः हिन्दुसमाजं विविधान् अन्धविश्वासात् मुक्तं कर्तुं समर्थः अभवत् तथा च अनेके अहिन्दुधर्मे परिणमयितवान्। चिन्ता-विचार-कर्मणि दयानन्दः राजा राममोहन-रायस्य योग्यः उत्तराधिकारी आसीत्।

भारते प्रचलितानां जातिव्यवस्था, बहुविवाहः, बालविवाहः, सतीदाहः, मूर्तिपूजा, पुरोहितव्यवस्था इत्यादयः तत्कालीनहिन्दुसमाजस्य सर्वविधस्य अन्धविश्वासस्य सः दृढतया निर्भरतया च विरोधं कृतवान्।

दयानन्दः सत्यस्य न्यायस्य च उपासकः आसीत्। सत्यनिष्ठः एव मनुष्यस्य उत्तमः धर्मः इति सः मन्यते। सः प्रचारति स्म यत् सत्यस्य विजयः अनिवार्यः अस्ति, असत्यं कदापि विजयं न प्राप्नुयात्।

दयानन्दः भारतीयराष्ट्रवादस्य प्रमुखेषु प्रतिपादकेषु अन्यतमः असीत्। दयानन्दः पराधीनभारतस्य अन्धकारप्रकरणे प्रकाशदीपरूपेण प्रादुर्भूतः। तस्य व्यक्तित्वस्य प्रज्ञायाः प्रतिभायाः च प्रकाशः दूरं दूरं प्रसृत्य मार्गदर्शकस्य भूमिकां निर्वहति स्म।

स्वामी दयानन्दः आधुनिकः आङ्ग्लशिक्षायाः प्राचीनिन्दुशास्त्रैः सह संयोजनेन आदर्शशिक्षव्यवस्थां प्रवर्तयितुम् इच्छति स्म। एतदर्थं सः भारतस्य विभिन्नेषु नगरेषु अनेकानि विद्यालयानि महाविद्यालयानि च स्थापितवान्। वर्तमानकालपर्यन्तं ताः शैक्षणिकसंस्थाः तस्य आदर्शानां अनुसरणं कृत्वा आधुनिकशिक्षायाः प्रसारणाय समर्पिताः सन्ति।

उपसंहारः —

सम्प्रति आर्यसमाजः न केवलं भारते अपितु अमेरिका, कनाडा, ब्रिटेन, युगाण्डा, दक्षिण आफ्रिका, सिङ्गापुर, मायानमार इत्यादिषु देशेषु अपि स्वस्य कार्यकलापं प्रसारितवान् अस्ति। महर्षि दयानन्दः आर्यसमाजः च भारतस्य स्वातन्त्र्यसङ्घर्षे भागं न गृहीतवन्तः, परन्तु बहुनां स्वातन्त्र्यसेनानीनां जीवने तस्य उपदेशस्य प्रभावः आसीत्। दयानन्दसरस्वतीनां स्थापितः आर्यसमाजः पाश्चात्यशिक्षां परित्यज्य केवलं वेदानाम् आश्रित्य हिन्दुसमाजस्य धर्मस्य च उत्थानम् अकरोत्। अन्ततः आर्यसमाजस्य एतत् आन्दोलनं राजनैतिकरूपं गृहीतवान्।

Bibliography

- “Swami Dayananda Saraswati: A study of his life and work”, 1987
- “Swami Dayananda Saraswati through non-Arya Samajist eyes”, 1990
- Singh, Kuldip. “Dayananda Saraswati’s Educational Philosophy, Social and Political Ideas”, 2015
- The autobiography of Dayananda Saraswati, 1987
- Chhaju Singh, Bawa. “The life and teachings of Dayananda Saraswati”, 1903